

Emberi szabad akarat és isteni gondviselés

Szent Ephremnél

A tíz csapás értelmezése a szír egyházatyánál és a rabbinikus zsidó gondolkodásban

Kövér András

I.

Az emberi szabad akarat, az isteni gondviselés, a szükségszerűség (fátum, sors) nehezen definiálható filozófiai–teológiai fogalmak. Különösen az egymáshoz való viszonyuk meghatározása igen nehéz: a szabad akarat és az isteni gondviselés, az isteni mindentudás összeegyeztetése szinte lehetetlen vállalkozásnak tűnik. Az emberi szabad akarat szoros összefüggésben van az egyéni felelősséggel. Ha nincs szabad akarat, akkor nem beszélhetünk egyéni felelősségről sem. A szükségszerűség, fátum problematikája pedig az asztrológiához kapcsolódik, ami a késő ókorban megkerülhetetlen tudománynak számított. A monoteista gondolkodók az ellentmondásokat azzal próbálták feloldani, hogy végső soron a csillagokban megírt sors mögött is Isten áll. Más gondolkodási rendszerekben a sors, a fátum önálló életet élt.

II.

A szír egyházatyá, Szent Ephrem egész munkásságában nagy jelentőséget tulajdonít az emberi szabad akaratnak. Ephrem Aphrahattal együtt a klasszikus szír irodalom legkiemelkedőbb alakja. Mindketten a IV. században éltek. Ephrem (306 Niszibisz [Nuszajbin] — 373 Edessza [Urhoj; Urfa]) Niszibiszben lakott, s csak életének utolsó tíz évét töltötte Edesszában, ahová a perzsák elől menekült. Ephrem költőként is kiemelkedő, a keleti kereszténység legkiválóbb himnuszköltőjének tartják. Exegetikájában elsősorban a szöveg történeti–grammatikai értelmét akarja megragadni, a *sensus litteralis* (a szó szerinti értelmezés) híve, s ezért az antiochiai iskolába sorolható. De nem mond le az allegorizáló értelmezésről sem.

Mi sarkallta Ephremet, hogy olyan határozottan kiálljon az emberi szabad akarat mellett?¹ Ephrem elkeseredett küzdelmet folytatott bizonyos, saját korában is népszerű, eretnek vallási–filozófiai nézetekkel: Markión (75–145), Bardaiszan (a III. század második fele) és Mani (216–276) tanításaival, akik különböző mértékben a determinizmus, a fátum elvét képviselték. Több vitairatot írt ellenük, amelyekben megvédte a szabad akaratot mint etikája központi elvét.

Ephrem nézeteit jól illusztrálja a tíz csapás értelmezése Exodus-kommentárjában.

(B) A csapások előtt azt mondta a Fáraó Mózesnek és Áronnak: „Kicsoda az az Úr, hogy hallgassak a szavára?”²

(E) Mivel azt mondta: „Kicsoda az az Úr?”, ezért szükségképpen jelek révén tapasztalta meg [a Fáraó] [Istent], ugyanis Ő nem jelent meg neki látható formában. Maga [a Fáraó] provokálta ki a csapásokat durva kijelentésével, amikor azt mondta: „Kicsoda az az Úr?”³

Ephrem először itt fogalmazza meg téziséit, melyet kommentárjában még többször megismétel: a Fáraó volt a felelős a csapásokért, mivel nem volt hajlandó a figyelmeztetések ellenére sem őszinte megbánást tanúsítani.

A héber maszoréta szövegben és szír fordításában, a Pesittóban egyaránt a bot kígyóvá változtatása és az első 5 csapás után az szerepel, hogy „a Fáraó megkeményítette szívét”.⁴ A következő négy csapás után, illetve a 10. csapás előtt viszont azt írja a Héber Biblia (és a Pesittó is), hogy Isten keményítette meg a Fáraó szívét.

¹ Vö. T. JANSMA: „Ephraem on Exodus ii. 5: Reflections on the Interplay of Human Freewill and Divine Providence”, *Orientalia Christiana Periodica* XXXIX (1973) 5–28 (13–19).

² Ex 5,2. (B) = *Biblia*. A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest 1992. Ebben az ószövetségi rész a Héber Biblia (*Biblia Hebraica Stuttgartensia*. K. ELLIGER — W. RUDOLPH (Hrsg.) Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart 1990) fordítása. Ephrem természetesen a Biblia szír fordításának, a Pesittónak (*Pesittó*. United Bible Societies, s. l. 1991) valamelyik kéziratát használta. Azokban a versekben, amelyekkel mi foglalkozunk, a Pesittó alapvetően megegyezik a Héber Biblia szövegével.

³ (E), V,1; (E) = Ephrem Exodus-kommentárja. A szír szöveg R.-M. TONNEAU (ed.): *Sancti Ephraem Syri in Genesim et in Exodum Commentarii*. L. Durbecq, Louvain 1955. (Scriptores Syri 71) kötetben található. Saját fordításomat és kommentárjaimat használom. Az első négy fejezet fordítása megjelent magyarul (KÖVÉR András: „Szent Ephrem: Exodus-kommentár (I–IV)”, in MÓNKA PESTHY-SIMON (ed.): *Studies Presented to Róbert Simon on the Occasion of his 75th Birthday/Tanulmányok a 75 éves Simon Róbert tiszteletére*. Corvina, Budapest 2014. (FONTES) 106–133), a többi pedig kéziratban van meg. További fordítások: R.-M. TONNEAU: *Sancti Ephraem Syri in Genesim et in Exodum Commentarii*. L. Durbecq, Louvain 1955. (Scriptores Syri 72); P. FEGHALI: „Commentaire de l’Exode par Saint Ephrem”, *Parole de l’Orient* XII (1984–1985) 91–131; K. MCVEY (ed.), E. G. MATHEWS JR. — J. P. AMAR (transl.): *Saint Ephrem the Syrian: Selected Prose Works: Commentary on Genesis, Commentary on Exodus, Homily on Our Lord, Letter to Publius*. The Catholic University of America Press, Washington, DC 1994. (The Fathers of the Church, Volume XCI); A. SALVESEN: *The Exodus Commentary of St Ephrem*. St. Ephrem Ecumenical Research Institute (SEERI), Baker Hill, Kottayam (Kerala, India) 1995.

⁴ Vagy „Megkeményedett a Fáraó szíve...”, amit szintén lehet úgy értelmezni, hogy a Fáraó keményítette meg a szívét.

Az egyik (rabbini) midrás, az *Exodus Rabba* a következőket írja:⁵

... ha Isten egyszer, kétszer, sőt háromszor is figyelmeztet valakit, de az illető nem tanúsít megbánást, akkor Isten bezárja szívét a megbánás előtt, azért, hogy bosszút állhasson [a vétkesen] bűnei miatt. Ez történt a gonosz Fáraóval is. Amikor Isten már öt alkalommal küldött hozzá, s a Fáraó nem is hederített rá, akkor Isten így szólt: „Te hajlíthatatlanná tetted a nyakadat, és megkeményítetted a szívedet; rendben, én még fokozni fogom a te gonoszágodat.» — Ezentúl én keményítem meg a szívedet.”

Mivel Ephremnek az volt a véleménye, hogy a Fáraónak minden esetben lehetősége volt saját akaratából döntenie, ezért az utolsó öt csapáshoz fűzött kommentárjában a következőképpen járt el:⁶

Háromszor (Ex 9,12; 10,27; 11,10 – ez utóbbi a 10. csapással való fenyegetés után) egyszerűen nem írt hozzá magyarázatot. A 7. csapás (a jégeső) után a Biblia azt írja:

(B) Azután ezt mondta az Úr Mózesnek: „Menj be a Fáraóhoz, mert én tettem keménnyé a szívedet, valamint szolgálainak a szívet is, hogy ezeket a jeleket véghezvigyem közöttük.”⁷

(E) És az Úr így szólt Mózeshez: „Menj el a Fáraóhoz, és ne félj a gögösségtől! Ugyanis én keményítettem meg a szíved azzal a türelemmel, amelyet az általad bemutatott csapásokban tanúsítottam iránta. S amikor [úgy tűnt], hogy bízom a megtérésében, ez nem azt [jelentette], hogy nem tudtam a hamisságáról, hiszen már előre megmondtam neked, hogy nem fog hallgatni rátok a Fáraó. Hanem azért volt, hogy [a Fáraó] révén véghezvigyem ezeket a jeleket, amelyekről mesélni fognak nemzedékeiteken keresztül.”⁸

Rabbini) értelmezésekben is hasonló szerepel, csak ott Mózes mondja, hogy tudja előre, miképpen fog viselkedni a Fáraó.⁹

A 8. csapás (sáskák) közben a Fáraó így szólt:

(B) „Vétkeztem az Úr ellen és tiellenetek. Most bocsássátok meg a vétkeimet!”¹⁰

(E) Ha kemény lett volna [a szíve], ilyeneket nem mondott volna, mert a kemény szívtől távol áll a megbánás. Ha a csapás során [kegyelmet] kér, és az enyhülés alatt pedig fellázad, ez azt jelenti, hogy szabad [ember]. Mindkét dolog [a Fáraó] szabad akaratát tanúsítja.¹¹

⁵ MCVÉY — MATHEWS — AMAR (3. jz.) 237, n. 82; H. FREEDMAN — M. SIMON (eds.), S. M. LEHRMAN (transl., notes): *Midrash Rabbah: Exodus*. The Soncino Press, London — New York 1983. 152.

⁶ Vö. JANSMA (1. jz.) 8–11.

⁷ Ex 10,1.

⁸ (E), X,1.

⁹ L. GINZBERG: *The Legends of the Jews I–VII*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore — London 1998. II, 357. (Első kiadása: 1909–1938).

¹⁰ Ex 10,16–17.

¹¹ (E), X,3. Ilyen periodikus váltakozás (hullámváz) megfigyelhető a Bírak könyvében is. Amikor Izrael népe nem tartotta be az isteni törvényeket, az Úr megbüntette őket: hosszú évekig ellenséges elnyomás alatt éltek. Végül nyomorúságukból az Úrhoz kiáltottak, s az Úr meghallgatta őket, és szabadítót (karizmatikus bírát) küldött hozzájuk. Egy ideig ismét békében élhettek.

A 9. csapás (a három napos sötétség) után:

(E) De az Úr megkeményítette a Fáraó szívét, és nem akarta elbocsátani a népet.¹² Ha [Isten] keményítette volna meg azt, akkor az Isten által megkeményített szívben semmi változás nem lett volna lehetséges. Ha a csapás alatt azt mondta [a Fáraó], hogy: „Elbocsátom [a népet]”, [a csapás] megszűnte után pedig megtagadta ezt, és nem bocsátotta el [őket], akkor a szívnek a megkeményedése nem Isten, hanem közönséges [emberi] értelem által történt, amely a csapás alatt egyetért a törvény betartásával, békés időszakban viszont lábbal tiporja a törvényt.¹³

Ebben a szakaszban kiderül, hogy Ephrem teológiájának egyik központi eleme, az emberi szabad akarat megvédése érdekében még logikai bukfencektől sem riad vissza. Idézi a Bibliát, hogy az Úr keményítette meg a Fáraó szívét, de ennek ellenére közvetlenül utána bizonyítja, hogy Isten nem keményíthette meg a Fáraó szívét, hanem ez csak közönséges emberi értelem által következhetett be (különben ugyanis a Fáraó elvesztette volna szabad akaratát). Ephrem tehát a szöveg szó szerinti értelmezése ellen érvel, azért, hogy fenn tudja tartani a szabad akarat elvét.¹⁴ Szerinte a Fáraó végig (egészen a 10. csapásig, sőt még azon is túl: a tenger szétválásáig) megőrizte szabad akaratát, s hatalmában lett volna úgy dönteni, hogy megmentse népét a csapásoktól.

Amikor a héberek elérték a tengert, az Úr így szól Mózeshez:¹⁵

(E) „Te pedig emeld föl botodat, ami a kereszt jele, és üss a tengerre, hasítsd ketté! Én pedig megkeményítem (az egyiptomiak) szívét,¹⁶ azaz, nem fogom vissza az egyiptomiak vakmerőségét, akik, amikor látják az új csodát, a tenger szétnyílását, nem törődnek a figyelmeztetéssel. Megdicsőülök azáltal, hogy pusztulást hozok a Fáraóra és egész seregére. És az egyiptomiak megtudják, még mielőtt meghalnának, hogy én vagyok az Úr.”¹⁷

III.

Az emberi szabad akarat szorosan kapcsolódik az egyéni felelősséghez: az ember akkor és csak akkor felelős tetteiért, ha szabadon dönthet. A Bibliában először Jeremiás és Ezékiel fogalmazza meg az egyéni felelősség jelentőségét:

¹² Ex 10,27.

¹³ (E), X,5. Az eredetiben: törvényeidet.

¹⁴ MCVEY — MATHEWS — AMAR (3. jz.) 244, n. 126; 246, n. 142. Azok az elképzelések, melyek a *hiphillaphel* és *piellpael* alakokat *hiphil* stb. *tolerativum*-ként próbálják értelmezni, nem meggyőzőek. Ilyen felfogásban „az Úr megkeményítette a Fáraó szívét” helyett „az Úr hagyta, hogy a Fáraó szíve megkeményedjen” állna.

¹⁵ Vö. JANSMA (1. jz.) 12–13.

¹⁶ Ex 14,16–17.

¹⁷ (E), XIV,3.

Abban az időben nem mondják többé, hogy az apák ettek egrest, és a fiak foga vásott el tőle, hanem mindenki a maga bűneiért hal meg: minden embernek a saját foga vásik el, ha egrest eszik.¹⁸

Hasonlítsuk össze Ephrem és a rabbinikus irodalom elképzelését arról, hogy Isten megváltoztatja-e egyszer már kiadott parancsát vagy sem! Ephremnek az előbb kifejített magyarázata szerint Isten parancsa nem megváltoztatható. Az ember szabad akarata biztosítva van, de úgy tűnik, mintha Ephremnél Isten szabad akarata bizonyos fokig (és bizonyos értelemben) korlátozott lenne.

A rabbinikus felfogás összetettebb és ellentmondásosabb. Legalább két különböző elképzelés van.

a) Az egyik szerint általában Isten parancsa megváltoztatható (értsd: Isten nem mond le arról a jogáról, hogy megváltoztassa korábban kiadott parancsát). Amikor Isten megkeményíti a Fáraó szívét, akkor a következő csapás során az Úrnak hatalmában áll, hogy könyörgésre bírja a Fáraót. Tehát Istennek szabad akarata van, s ezt nem korlátozza. Jó példa erre még a Bibliából az a jelenet, amikor Jeremiás a fazekasnál van, s az Úr így szól hozzá:

„Megtörténik, hogy kimondom egy népről vagy országról, hogy kitepem, kiirtom és elpusztítom. De ha megtér gonoszságából az a nép, amelyről beszéltem, akkor én is megbánom, hogy veszedelmet akartam hozni rá. Megtörténik, hogy megígérem egy népnek vagy egy országnak, hogy felépítem és beültetem. De ha azt műveli, amit rossznak tartok, és nem hallgat a szavamra, akkor megbánom, hogy jót akartam vele tenni.”¹⁹

b) A másik rabbinikus elképzelés szerint ellenben az Úr parancsa nem megváltoztatható. Jó illusztráció erre a következő midrás:

A Vörös-tengeren való áthaladás előtt Mózes és a tenger civakodnak. Mózes könyörög azért, hogy közvetlenül Isten adja ki a parancsot a tengernek. De Isten megtagadja ezt, s így szól: „Ha én parancsolnám meg a tengernek, hogy váljon szét, akkor soha többé nem térne vissza eredeti állapotába. Ezért te közvetítsd a parancsomat neki, hogy ne legyen száraz örökre.”²⁰

Ezzel teljesen analóg Ephrem felfogása az Isten által megkeményített szívről. Még egy példa a rabbinikus irodalomból: az ún. „Akhvaj kályhája”. A történet lényege az, hogy halakhikus vitába Isten nem avatkozhat be, mert attól fogva, hogy a Tóra a Sinai-hegyi szövetségkötéskor lekerült a földre, az embereknek kell dönteniük a „Kövessd a többséget!” elv alapján.²¹ Tehát a halakhikus döntésekbe Isten nem szólhat bele, mert saját magát korlátozza, az emberek (a *bét din* tagjai) pedig beleszólhatnak.

Összefoglalva: Ephremnél az embernek szabad akarata van, Istennek pedig csak korlátozott a szabad akarata (pontosabban korlátok közé szorítja azt). Lényegében

¹⁸ Jr 31,29–30. Vö. Ez 18,1–32.

¹⁹ Jr 18,7–10. Vö. Ez 18, ahol az is szerepel, hogy Isten kegyelmes a megtérő bűnösökhöz.

²⁰ GINZBERG (9. jz.) III, 19. Még távolabbi és profán analógia az, hogy a perzsa király törvénye nem visszavonható (Esth 1,19; 8,8 és Dn 6,8.15).

²¹ Vö. bBaba Mecia 59b (*Talmud Bavli*. Romm, Vilna 1880–1886. (reprint: 1981)).

ennek felel meg a b) rabbinikus felfogás. Az a) rabbinikus felfogás szerint Istennek szabad az akarata, az emberre vonatkozólag pedig nem tudunk meg semmi biztosat.

Hogyan kell érteni azokat a felfogásokat, melyekben korlátozott Isten szabad akarata? Úgy, hogy Istennek természetesen szabad akarata van, de saját döntése alapján hatalma egy részéről lemond, önkorlátozást követ el. Ez emlékeztet arra, ahogyan a luriánus kabbala felfogja a Teremtést. Isten korlátozta (összehúzta) magát (ez a *cimcum*), hogy a teremtett világnak helyet biztosítson. Az isteni szabadság (kreativitás) a Teremtésben nyilvánul meg, az emberi mesterségbeli tudás (*ummanut*) pedig ennek van alárendelve.

IV.

A szabad akarat problematikáját Ephrem árnyaltabban kezeli az Ex 2,5-höz fűzött kommentárjában.²²

(B) A Fáraó lánya éppen odament, hogy megfürödjék a Nílusban, szolgálói meg ott járkáltak a Nílus mentén. Megpillantotta a kosarat a sás között, odaküldte a cselédjét, és kihozatta azt.²³

(E) Azt a napot nagyon forrónak találta a Fáraó lánya, ezért a szokásosnál korábban ment ki a folyóra fürödni.²⁴ Bár saját akaratából ment ki,²⁵ de mivel ez nem a szokásos időben történt, ezért mégsem [csak] a saját akaratából ment ki. A szükségyszerűség vezette szabad akaratát,²⁶ azért, hogy kihúzza a folyóból azt, aki a tengernél majd bosszút fog állni azokért a gyerekekért, akiket a folyóba dobtak.

Ennek a versnek az értelmezése során Ephrem nagy fontosságot tulajdonít az isteni gondviselésnek is: az emberi szabad akarat és az isteni gondviselés itt egyensúlyban van.

²² Vö. JANSMA (1. jz.) 5–7 és 19–28.

²³ Ex 2,5.

²⁴ Azon a napon tikkasztó forróságot bocsátott Isten az egyiptomiakra, valamint leprával és kelésekkel sújtotta őket (GINZBERG (9. jz.) II, 266). A *Targum PsJon* ad Ex 2,5 (E. G. CLARKE (ed.): *Targum Pseudo-Jonathan of the Pentateuch (Text and Concordance)*. Ktav Publishing House, Hoboken, NJ 1984) szerint az Úr *Memra*-ja égő sebeket és hólyagos fekélyeket küldött Egyiptom ellen. (*Memra*: arámi szó, jelentése 'szó', 'mondás'. A rabbinikus irodalomban az isteni jelenlét távolítására kialakult kifejezések egyike.) Amikor Bitja (a rabbinikus irodalomban Mózes nevelőanyjának a neve), a Fáraó lánya megfogta Mózes kosarát, azonnal meggyógyult gyulladássalos sebeiből.

²⁵ Az eredetiben: Bár saját akaratából ment ki a forróság miatt ... Szerintem a *forróság miatt* kifejezés itt logikailag zavaró.

²⁶ Vö. JANSMA (1. jz.) 19–27. Figyelembe véve JANSMA (1. jz.) 26 javítását *men*-ről *man*-ra. Ez a *man* a görög μέν kötőszónak felel meg. Csak egy diakritikus pont pozícióját kellett megváltoztatni, s így a mondat nyelvtanilag is teljesen a helyére kerül. Vö. MCVEY (3. jz.) 226, n. 26 és S. HIDAL: *Interpretatio Syriaca (Die Kommentare des Heiligen Ephräim des Syrers zu Genesis und Exodus mit besonderer Berücksichtigung ihrer auslegungsgeschichtlichen Stellung)*. CWK Gleerup, Lund 1974. (Coniectanea Biblica: Old Testament Series 6) 82–88 (*Ephräim und der freie Wille* c. fejezet).

V.

A zsidó-rabbinikus felfogások rövid áttekintése általánosságban:²⁷

Josephus foglalkozik azzal, hogy a Második Templom korának zsidó szektái hogyan viszonyultak az emberi szabad akarat, isteni gondviselés, sors problémájához:

A szadduceusok tagadták a sors és az isteni gondviselés szerepét. Szerintük minden cselekedetet az emberi szabad akarat határoz meg.²⁸

Az esszénusok szerint minden emberi cselekedetet az isteni gondviselés predestinál. Az ember semmit sem tesz saját akaratából.

A farizeusok köztes álláspontot képviselnek. Egyrészt mindent a sorsnak és Istennek tulajdonítanak, másrészt azt is vallják, hogy többnyire az embertől függ, hogy jót vagy rosszat cselekszik-e, de a sors is közreműködik minden cselekedetben.²⁹ A zsidóság *mainstream* irányzatának tekinthető rabbinikus zsidóság lényegében a farizeusok elképzeléseit követte, illetve fejlesztette tovább.

Rabbi Akiba (meghalt 135-ben) álláspontja a tannaitikus korból alapvető fontosságú:³⁰

הכל צפוי, והרשות נתונה.

*Everything is (fore)seen (every deed of man is observed by God before whom there is no distance of space or time), but freedom of will (choice) is granted.*³¹

Isten mindent lát, de az embernek szabad akarata van.

Maimonides úgy értelmezte ezt az aforizmat, mint az isteni mindentudás és az emberi szabad akarat közötti ellentét összeegyeztetését (kibékítését). Mások ezt nem az ellentmondás megoldásaként fogták fel, hanem a két hitelv posztulációjaként, és hogy kötelességünk mindkettőt egyszerre megőrizni.

Tehát a tannák és az amórák sem tudták megoldani ezt a súlyos problémát, de általában mindenki hitt a két elvben. A vélemények viszont eltértek abban, hogy hová helyezték a nagyobb hangsúlyt, hol próbálták meghúzni a határt, hogyan próbálták összeegyeztetni őket.

²⁷ E. E. URBACH: *The Sages. Their Concepts and Beliefs*. The Hebrew University, Jerusalem 1987. 255–285 (Chapter XI: *On Providence*) felhasználásával.

²⁸ Flavius JOSEPHUS: *A zsidó háború*. Ford. Révay J. Gondolat Kiadó, Budapest 1958. 154. (Ugyanott a farizeusok véleményéről is.)

²⁹ URBACH (27. jz.) 255. Flavius JOSEPHUS: *A zsidók története*. Ford. Révay J. Európa Könyvkiadó, Budapest 1980. 499–501. (A farizeusok véleményéről: 499–500; az esszénusokéről: 500–501.)

³⁰ MAvót 3,15 (*The Mishna*. H. ALBECK (ed.) Bialik Institute — Dvir Publishing House, Jerusalem — Tel Aviv 2011).

³¹ M. JASTROW: *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*. The Judaica Press, New York 1992. 1296.

Urbach jó példát hoz a kompromisszumos megoldásra a babilóni Talmudból.³²

Az alexandriaiak azt kérdezték R. Josua b. Hananjától: „Mit tegyen az ember, hogy bölccsé váljon?” Így válaszolt: „Szenteljen több időt a tanulásnak, kevesebbet a kereskedésnek.” Azt mondták neki: „Már sokan tettek így sikertelenül!” — [R. Josua:] „Inkább könyörögjenek ahhoz, aki a bölcsesség felett rendelkezik! Ugyanis meg van írva: «Csak az Úr ad bölcsességet, szájából ismeret és értelem származik.»³³ „Mit tegyen az ember, hogy meggazdagodjon?” Ezt mondta nekik: „Kezden el kereskedni, és legyen becsületes!” Azt mondták neki: „Már sokan tettek így sikertelenül!” — „Inkább könyörögjön ahhoz, akié minden gazdagság! Ugyanis meg van írva: «Enyém az ezüst, enyém az arany.»³⁴ „Mit tegyen az ember, hogy fiú utódja legyen?” Ezt válaszolta: „Vegyen magának egy hozzáillő asszonyt, és szentelje meg magát az együttlét idején!” Azt mondták neki: „Már sokan tettek így sikertelenül!” — „Inkább könyörögjön ahhoz, aki a gyermekek fölött rendelkezik!”³⁵

A Gemára Rabbi Josua megjegyzéseiből arra következtet, hogy „az egyik a másik nélkül elégtelen”, vagyis az ember cselekedetei, melyeket az etika törvényeinek és a vallás előírásainak megfelelően hajtottak végre, csak akkor biztosítják a kívánt eredményeket, ha az isteni gondviselés terveivel is összhangban vannak, ugyanis „a gondviselés tudja, hogy mit tartogat a jövő”.³⁶

Az amórai kor végére a két elv többé-kevésbé egyensúlyba került. Ez megfelel Ephrem árnyaltabb felfogásának.

VI.

Annak eldöntésében, hogy a természeti világ determinisztikus vagy indeterminisztikus, a modern fizikának (XX. század) volt döntő szerepe. A klasszikus fizika determinisztikus törvényeivel szemben kiderült, hogy a mikrovilágot leíró törvények a kvantummechanikának engedelmessé válnak, mely alapvetően indeterminisztikus, sztochasztikus jellegű (pl. a Heisenberg-féle határozatlansági reláció). Ez olyan mélyre ható forradalmat jelentett a fizikai gondolkodásban, hogy még Einstein, a XX. század legkiemelkedőbb fizikusa, a relativitáselmélet atyja sem akarta elhinni a kvantumelmélet végkövetkeztetéseit. Kedvenc mondása volt: „Isten nem kockázik!”

E. Szabó László szerint a kvantumelmélettel nem lehet alátámasztani az emberi szabad akarat létezését.³⁷

(A tanulmány kézirat 2015 elején lezárult. A Szerk.)

³² URBACH (27. jz.) 266.

³³ Prv 2,6.

³⁴ Hgg 2,8.

³⁵ bNidda 70b (*Talmud Bavli* (21. jz.)).

³⁶ bSzanhedrin 90b (*Talmud Bavli* (21. jz.)).

³⁷ Vö. E. SZABÓ László: *Determinizmus, szabad akarat, kvantummechanika*. (konyv.uw.hu/szabad_akarat.htm).